

Fig. 1. Klostersortet i Kalundborg, 2013. Trafik og fodgængere haster her hen over sporene af en serie vidt forskellige hændelser i stedets historie. De ligger lag på lag under sortets granitbelægninger og danner udgangspunkt for dette essay om bebyggelsens udvikling. Længst nede findes levn fra stenalderens fiskere, jægere og bønder, som boede her for 6000-4500 år siden. Herpå står ruiner fra byens kloster, hvor franciskanerbrødre virkede fra 1239 til 1532. Ruiner af byens befæstning og slot (billedets forgrund)

vidner om kongemagtens stærke tilstedeværelse, som i 1500-årene førte til, at brødrene blev fordrevet. I sortets øverste jordlag ligger rester fra mindst tre ladegårde. Den lange, gule bygning til venstre var hovedbygning til den seneste af avlsgårdene. Længen er opført i 1752. Den står som monument for 400 års landbrugsdrift, der prægede stedet fra reformationens år omkring 1536 og indtil midten af 1900-tallet, hvor nedrivninger åbnede for trafik og torvedannelser. (Foto: L. Pedersen)

Fod på fortiden – Kalundborg i 6000 år

Lisbeth Pedersen

Fodrejse i historien

Kalundborg bys historie og nuværende grundplan er i høj grad præget af tidligere tiders landskabsformer: gamle kystskrænter, fjordens skiftende vandspejl og en nu tørlagt sø. Omkring 4000 f.Kr. gnavede stenalderhavet sig ind i Møllebakkedraget og Højbybanken og dannede stejle skrænter, som endnu ses nord for Kordilgade og ved Lundevej, f.eks. i Kalundborg Museums have. Ved flere af de forhistoriske strande, blandt andet under Klostertorvet, er der fundet bearbejdet flint, som afslører menneskers gøren og laden ved havet. Siden har landhævning afsnøret mange af stenalderhavets laguner og lune vige til små søer og moser. Både kystskrænterne og vådområderne forstod middelalderens krigsherrer at udnytte til fæstningsanlæg og opbyggede Kalundborg til en af landets betydeligste borgbyer. Modsat har mennesker i nyere tid planeret terrænet med talrige nedrivninger og påfyldninger for at skabe plads til nybyggeri af store gårdanlæg, til trafikomlægninger og til rekreative arealer.

Denne artikel inviterer læserne med på en vandring til nogle af de steder i bybilledet, hvor der er spor af historiens gang. Strejfturen inddrager oplysninger fra historiske dokumenter og resultater af arkæologiske undersøgelser, som Kalundborg Museum har gennemført på Klostertorvet og

i den middelalderlige Højby i årenes løb. Flere af de foregående artikler uddyber fortællingerne om Vestborgen, Vor Frue Kirke, Østslottet og byfæstningen. Disse fortællesteder gør historien konkret og kulturarven synlig. De kan også være øjenåbnere for, hvordan en by præsenterer sin kulturarv, så fortælleverdier ikke bare forsvinder i et flimrer af skilte, skraldespande, flaskecontainere, træer, buske og biler. De afspejler også betydningen af et museums arbejde med fortid, nutid og fremtid.

Klostertorvet ved tærsklen til Kalundborgs middelalderlige Højby er udgangspunkt for historieturen (fig. 1). Til dette sted kom en lille gruppe fremmedartede mænd vandrende omkring 1239. De var brødre i franciskanerordenen, også kaldt gråbrødre efter den gråbrune farve på deres uldne kutter, som dengang var bøndernes hverdagstøj i Umbrien, Italien. De repræsenterede en ny religiøs bevægelse, der i 1200-årene udbredte sine kristne budskaber i Europa. I Kalundborg grundlagde ordenen et kloster ved indfaldsvejen til den lille by, hvorfra ordensbrødre gennem 300 år formidlede et europæisk, kirkeligt og kulturelt fællesskab på egnen. Men kongemagten opløste med Reformationen i 1536 middelalderkirkens organisationer til fordel for en protestantisk samfundsorden og indtog klosterbygningerne i Kalundborg til ladegård for slottet. I de følgende 400 år blev landbrugsdrift

et særkende for det sted, hvor Klostersortvet nu opfylder tidens behov for åbne byrum.

Om noget repræsenterer sporene efter stenalderboplads, klosterliv og ladegårdsanlæg under sortvets brølægning nogle lange, typiske forløb i historiens gang. De afspejler imidlertid også afgørende brud og forandringer på menneskers veje i tilværelsen. Det kan personificeres med Melchior Jensens livshistorie. Som klostrets sidste prior gennemlevede han ikke kun reformationsårenes tumult og nedbrydning af samfundsforhold og livsgrundlag.¹ Han kom som sognets første lutheranske præst til at følge opbygningen af Reformationens nye værdier og symboler på nærmeste hold som beskrevet af B.P. McGuire i foregående artikel.

Stednavne fastholder fortællinger

Talrige oplysninger om Kalundborgs historie har i tidens løb fundet vej til arkivernes hylder og museernes samlinger.² Her overrasker levnene fra stenalderens boplads nok de fleste.³ De knytter sig til bestemte træk i byens terræn og repræsenterer nogle typiske sider af egnens oldtidshistorie. Også klosteranlæggene er i tidens løb forsvundet fra det umiddelbart synlige bybillede. Fundene og informationerne fra museumsmagasiner og arkiver tegner til gengæld konturerne af en kirkeorden på Klostersortvet, der gennem tre århundreder afholdt gudstjenester og messer for egnens befolkning.⁴ Tilsvarende er avlsgårdskomplekserne nu stort set ryddet fra Jordens overflade. Tilbage står alene den velproportionerede, fredede hovedbygning

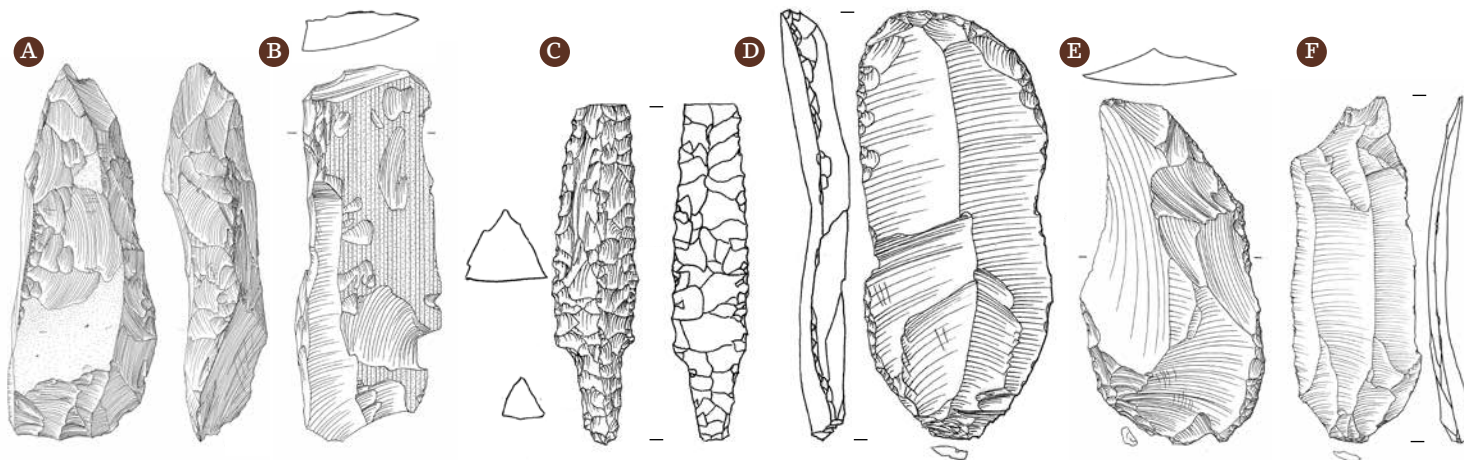

Fig. 2. Eksempler på oldsager, fundet under Klostersortvet:
A: Forarbejde til en specialiseret kerneøkse (1:3) dateret til jæger-fisker-stenalderen, ca. 4000 f.Kr.
B: Fragment af sleben flintøkse (2:3)
C: Trekantpil (1:1) fra bondestenalderen, ca. 2500 f.Kr.

D: Skraber (1:1)
E: Kniv (2:3)
F: Flække (2:3)
Oldsagerne dukkede op i kulturjord under klosterkirkens gulv. (Tegning: Eva Koch)

Fig. 3. Omtrentlig fordeling af vand og land omkring Kalundborg for ca. 6000 år siden sammenholdt med højdekurver for den nuværende terrænoverflade. Kysten lå ca. 2,5 m over nutidig havoverflade. I området omkring Kloster-torvet er strandaflejringerne fra denne tid dækket af tykke opfyldningslag, som slører konturerne af et smalt stræde (turkis). Stenalderens bopladsløvn på Kloster-torvet og fiskegærder ved Vægtergangen er markeret med hhv. sort kryds og sorte skraveringer. Middelalderens monumenter, den femtårnede Vor Frue Kirke og franciskanerklostret, er angivet med rød streg. Nutidig kystlinje er stipleet.

til det firlængede gårdanlæg, der blev opført i peri-oden 1752 til ca. 1780.

Kun stednavnene omkring Kloster-torvet fastholder i dag fortællingen om franciskanerordenens virke

i Kalundborg. Hovedbygningen til den seneste af avlsgårdene har siden 1907 heddet Kålund Kloster. Tilsvarende afspejler stednavnet Kloster-torvet den fysiske placering af en organisation, hvorfra middelalderkirken forkyndte sine kristne budskaber og forestod sygepleje og lærdom. Trafikken passerer forbi på Klosterparkvej, mens fodgængere og moti-onister færdes i den nærvæd liggende Klosterpark og hen over den udtørrede Munkesø.

Stenalderbopladser i bybilledet

Tre markante bakkedrag kendetegner terrænet i Kalundborg by. De blev skubbet op af sidste is-

tids vældige ismasser, der efterlod både det lange, øst-vest-orienterede bakkedrag, der er nutidens Sct. Olai- og Møllebakkeområder, og banken, der går under betegnelsen Højbyen. Bakkedragenes højeste punkter befinder sig henholdsvis 36 m og 14 m over fjordens havniveau.⁵ Ved istidens afslutning omkring 9500 f.Kr. synede bakkerne imidlertid kun af lidt i et landskab, hvor havoverfladen lå godt 50 m lavere end nu.⁶ Afsmeltningen af istidens kolossale ismasser førte i lange perioder til globale havstigninger, så befolkningerne ved kysterne jævnlige måtte se deres bopladser blive oversvømmet og derfor måtte flytte til nye steder i terrænet.⁷ Omkring 4000 f.Kr., dvs. på den tid, hvor landbrug kom til egnen,⁸ nåede havet omkring Kalundborg en højeste vandstand på omkring 2,5 m over nutidens vandspejl og dækkede dermed dele af Kalundborgs nuværende byområde.⁹ Stenalderbefolkningerne lagde bopladserne over denne kote på tørt terræn omkring foden af Sct. Olai- og Møllebakkedragene. Bopladser, som befolkningerne havde benyttet i de ældre perioder af stenalderen, var til gengæld opslugt af havet og må i dag opsøges dybt under byens asfalt og på bunden af fjorden.¹⁰

Franciskanerklostret, der blev bygget ved den sydlige fod af Sct. Olai-bakken, kom til at ligge på kulturlag, som stenalderens befolkninger havde efterladt godt 4000 år forinden. Det drejer sig om redskaber af flint, affald fra flinthugning og måltidsrester.¹¹ Der er tale om de hidtil ældste spor, vi har af menneskers ophold i det område, som nu er dækket af Kalundborgs bycentrum (fig. 2). Nogle af oldsagerne har mælkehvid overflade, som viser, at de har været i kontakt med havvand i lang tid.

En analyse af de oprindelige terrænforhold, fra før byaflejringer og vejanlæg jævnedes landskabets konturer, viser da også, at området har ligget lige ved datidens kyst ud mod et smalt stræde, hvor det har været godt at fiske. Rester af stenalderens karakteristiske fiskeanlæg, der var bygget af lange, lige hasselkæppe, kan arkæologerne da også fra tid til anden tage i (nærmere) øjesyn, når anlægsarbejdere graver i stenalderhavets dyndlag under byens asfalt, som f.eks. da boligkomplekset Vægtergangen blev bygget på hjørnet af Skibbrogade og Bredgade (fig. 3).¹²

Middelalderens fæstningsterræn

Siden stenalderen har landhævning, strandvoldsdannelser og i særdeleshed mennesker sat deres præg på terrænet omkring Klostertorvet og Højbyen. De stejle havskrænter fra stenalderen, de sumpede lavninger rundt om Højbybanken og det rolige vand bag Gisseløres strandvolde inddrog middelalderens købmænd og krigsherrer i havne- og forsvarsmæssigt øjemed og udviklede Kalundborg til en af landets stærkeste borgbyer. Historiske kilder beretter, at Esbern Snare grundlagde byens forsvarsanlæg, og de arkæologiske kilder viser, at det drejede sig om borganlægget på det lave vestlige næs af Højbybanken. Tilsyneladende blev også de højere dele af bybanken forskanset, for der er påvist systemer af forsvarsgrave og spor af træpalisader ved Højbyens nordvestlige hjørne, ved J. Hagemann-Petersens Alle nr. 3 og under det østlige torv i Højbyen.¹³ Alderen på disse forsvarsanlæg er ikke præcist fastlagt. Men de er flere steder dækket af 1300-tallets borgbyggerier og kan dermed høre til de ældste faser i Kalundborgs befæstning. Arkæolo-

giske undersøgelser har her påvist bebyggelsesspor, der rækker tilbage i hvert fald til ca. år 1200.¹⁴ Så Kalundborgs middelalderlige Højby har formentlig udviklet sig fra ca. 1200 bag forsvarsgrøfter og træpalisader og er måske ligefrem anlagt efter bestemte moduler.¹⁵ I nord var både by og borg beskyttet af sø- og sumpområder. Det er de arealer, der efter opfyld af store mængder byaffald og fyldjord, nu anvendes til skoler, parkeringspladser og boldbaner. I syd lå byen ud mod en lille vig i læ af den lange odde Gisseløre, som krummer ind mod land og afgrænser et område med stille vand. For datidens lavtstikkende handels- og krigsskibe dannede det en af Danmarks bedste naturhavne (fig. 4).

Fig. 4. Udsnit af kort over Kalundborg by og marker, 1762. Kalundborg var i sin oprindelse tæt knyttet til den gunstige naturhavn, som fandtes på læ side af Gisseløretangen. Da kortet blev tegnet, var havnen flyttet til dybere vand længere mod øst. Middelalderbyen lå endnu i ruiner efter svenske krigstroppers hærgen 100 år før: Slottet ses som en grusbunke i den østlige del af Højbyen (1). Vestborgen var skjult under marker lige vest for kirken (2). Nord for Højbyen lå Munkesøen (3), og den nyopførte hovedbygning til det firlængede ladegårdsanlæg (4) var bygget hen over ruinerne af klostret. Mod øst var der opstået en ny bydel omkring Kordilgade (5). Signaturerne for vindmøller (6) giver forklaring på, hvorfor bakkedraget oven for byen hedder Møllebakken. Den lange odde, Gisseløre (7). Kalundborg Museum, inv.nr. 146. (Foto: M. Lunau, Bevaringscenter Næstved)

Saxo betegnede omkring år 1200 denne vig som Hærvig og som samlingssted, når den sjællandske krigsflåde blev kaldt sammen.¹⁶ Placeringen var ideel for krigsfartøjer såvel som for handelsskibe (fig. 5), fordi havnen lå ud til samtidens vigtigste sejlroute mellem Kattegat og Østersøen.¹⁷

Vækst i handel og søfart i 1200-årenes første årtier betød, at byerne i Danmark voksede både i betydning og antal. Af byerne på Sjælland var Kalundborg i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1240 indskrevet som den tredjestørste skatteyder til kongen, kun overgået af Roskilde og Næstved.¹⁸

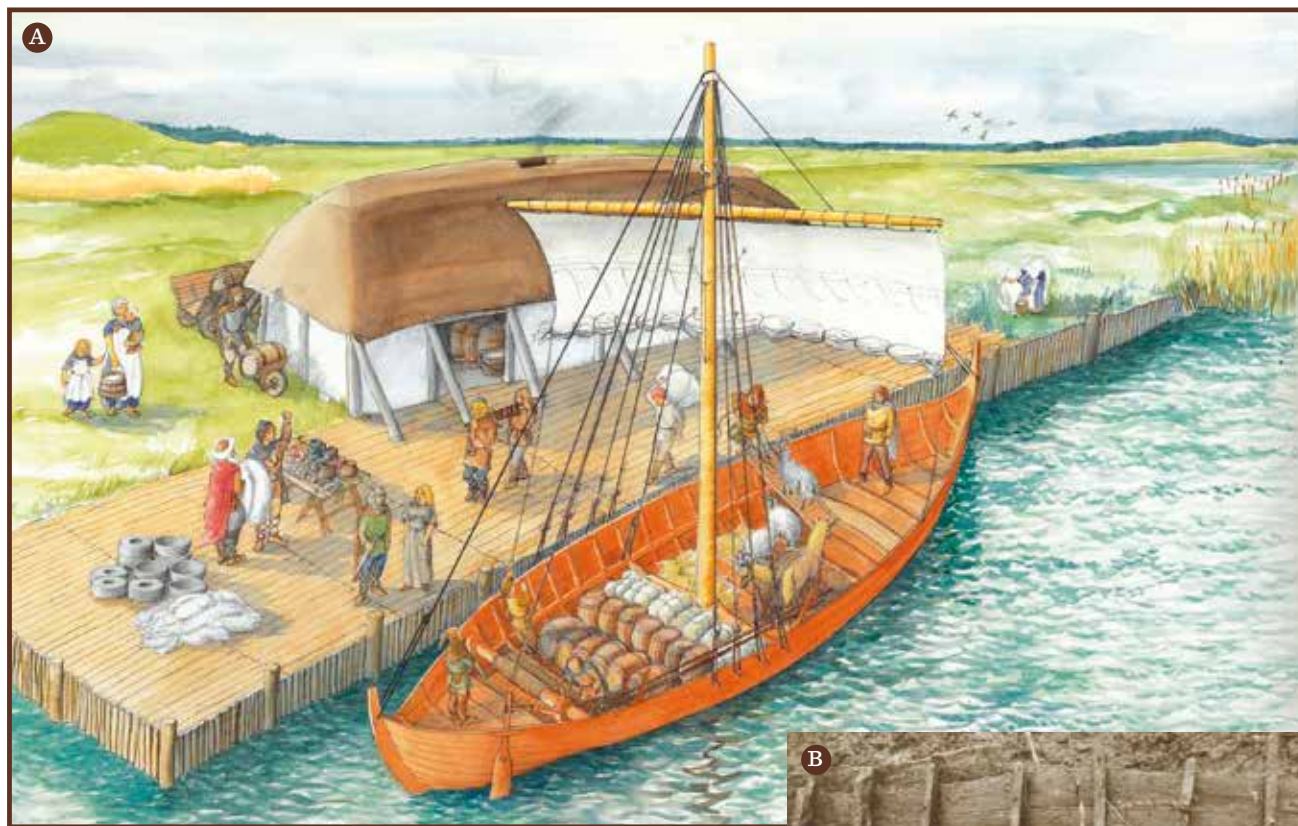

Fig. 5. Ellingåsskibet. Det er fundet ved Elling Ås udløb nord for Frederikshavn. Skibet er bygget i 1163 og repræsenterer de lavstikkende, klinkbyggede fartøjer, som fragtede varer rundt i de danske farvande, og som med al sandsynlighed også har søgt havn og handel i Kalundborg på Esbern Snares og hans efterkommeres tid. Skibet er udstillet på Bangsbo Museum, der viser rekonstruktionstegningen af fartøjet under omladning (A). (Tegning: Margrethe P. Jensen). Udsnit under udgravning, 1922 (B). (Foto: Nationalmuseet)

København var nummer fire. Det gode skattegrundlag afspejler en økonomisk vækst, som formentlig har gjort sit til, at Esbern Snares datter Ingeborg og svigersøn Peder Strangesen træder frem som velstående borgherrer på Kalundborg-egnen i 1200-årenes første halvdel.⁴⁹ De havde format til at bygge borgen i Kalundborg om til et stormandskastel i datidens nye byggematerialer, store, røde mursten, og har formentlig også stået bag opførelsen af den arkitektonisk særegne femtårnede kirke. Læs mere i L.M. Sass Jensen & E. Roesdahls samt H. Johannsens artikler i nærværende jubilæumspublication.

Fig. 6. Stenalderskrænt og bybefæstning, set fra Hærvigsgade, 2013. Højt hævet over skilteskov og flaskecontainere ses fundamenter til et flankeringstårn i 1300-tallets befæstning af Højbyen. Her står også et af byens mange stenhuse fra middelalderen (til højre) og bagved rejser den femtårnede kirke sig på bankens højeste punkt. Trappen fører ned over stenalderskrænten. (Foto: L. Pedersen)

I de følgende århundreder kom rødbrændte mursten til at præge bybilledet i Kalundborg. På Højbybankens østlige del blev en ny borg føjet til befæstningen i 1300-årene, og byen blev forskanset bag 8 m høje rødstensmure og svære fæstningstårne langs kanten af banken. Denne rejste sig ydermere sine steder med 10 m høje skrænter op fra flade strandenge og fjorden mod syd (fig. 6).

Fig. 7. Vestborgen, 2007. A: Ruiner af Ingeborg Snaredatter og Peter Strangesens stormandsbolig set fra vest. Fundamenterne til deres fornemme hovedbygning på borgen var på daværende tidspunkt delvist skjult af træer og buske, hvis rødder ødelagde murværkerne. På kanten af Højby-banken ligger Lindegården med Kalundborg Museum, og

bagved tårner borgherrens kirke sig op. (Foto: K.B. Vesth, Kulturstyrelsen). B: Anstødssten i porten på Kalundborg Museum har former og dimensioner som søjleskafter, der er udgravet på Vestborgen. Anstødsstenene kan være hentet som genbrugsbyggemateriale på det gamle borgterræn. (Foto: L. Pedersen)

På de lavere dele af banken ud mod søen blev bymuren anlagt på funderingspæle af træ og fundamenter af marksten, og søens vandspejl blev hævet ved hjælp af stigbord.²⁰ Systemer af vandfyldte forsvarsgrave omsluttede derved både by og begge borge og befæstede Kalundborg i en grad, så den i lange perioder var svær at indtage.

De sidste store ændringer i byens forsvarsværker fandt sted i begyndelsen af 1500-årene. Østborgen blev da udvidet mod nord på opfyldningslag ud mod klostret, læs mere herom i V. Etings artikel i denne bog. Den gamle borg i vest blev til gengæld revet ned og forsvandt fra den kollektive historiske hukommelse, for at blive genfundet og atter indskrevet i historien i 1907 (fig. 7).²¹

Rundtur blandt middelalderens befæstninger

Under krigen fra 1658 til 1660 ødelagde svenske besættelsestropper Kalundborg Slot og byens befæstning. Tomterne blev stort set jævnet med jorden i de følgende århundreder (fig. 4). Der skal imidlertid ikke graves dybt omkring bybanken, før spor af forsvarsanlæg dukker op. For eksempel har arkæologer ved foden af banken langs Lundevej gravet ned i en mere end 2 m dyb voldgrav. Den var fyldt med brokker af store, røde middelaldertegsten, der kan stamme fra nedbrydninger af bymuren i 1600- og 1700-årene.²² Almindelige 'bygænger' kan også, og uden brug af gravemaskiner, tage elementer fra byens 400 års borghistorie i øjesyn inden for et cirkelslag på kun ca. 200 m omkring Kalundborgs særprægede femtårnede kirke.

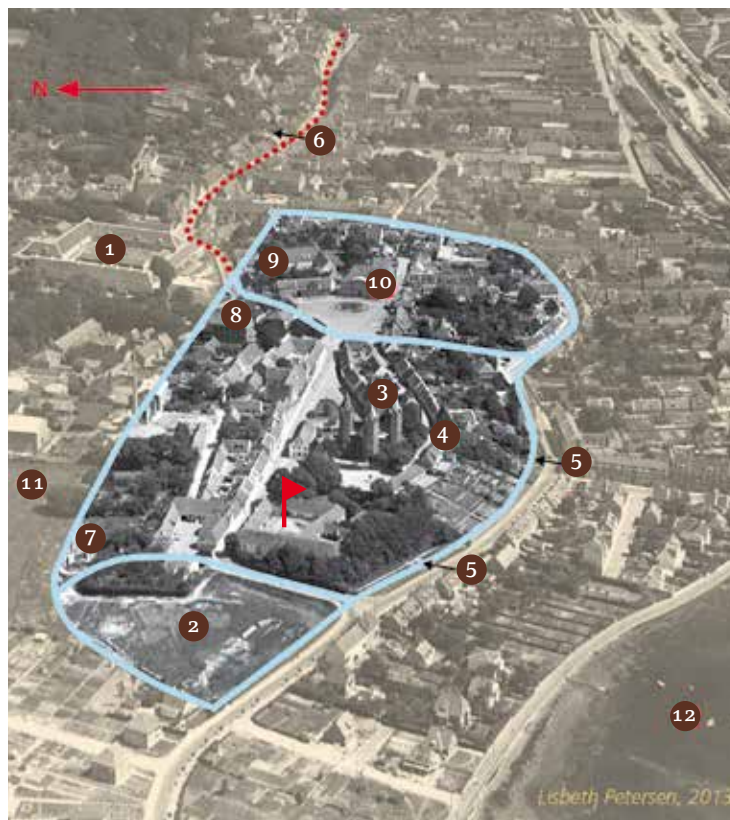

Fig. 8. Kulturhistoriske fortællesteder. Kalundborg Museum har siden grundlæggelsen hørt hjemme på den store købmansgård, Lindegården (rødt trekantet flag). Klostertorvet med spor fra stenalderboplader, klosterliv og ladegård (1). Ruiner af Vestborgen (2). Den femtårnede Vor Frue Kirke (3). Fundament til flankeringstårn i bymuren (4). Stenalderhavets kystskrænter (5, 6). Bymur (7). Markering af bymur i fortov ud for J. Hagemann-Petersens Alle nr. 3 (8). Grusstier og hækbeplantninger angiver udvidelser af slottets fæstningsværker fra begyndelsen af 1500-årene (9). Placering af Kalundborg Slot (10). Tørlagt Munkesø, vådområde, der beskyttede borg og bybefæstning (11). Hærvig, nu Houget, naturhavn bag Gisseløre (12). Middelalderens adgangsvæg til by, slot og borg er stilet i rød streg. Omtrentlige forløb af voldgrave er markeret med blå streg. (Luftfoto fra o. 1936, Kalundborg Museum, uden nr.)

Turen kan begynde ved Klostertervet på tærsklen til den middelalderlige Højby (fig. 8.1), hvor spor af byens ældste borge kan opsøges i en lille bypark lige vest for Højbybanken (fig. 8.2). Den femtårnede Vor Frue Kirke fra 1200-årenes begyndelse ligger på Højbyens højeste punkt (fig. 8.3). Syd for kirken kan fundamentet til et tårn i bymuren opsøges (fig. 8.4). Byens forsvarsmæssige forudsætninger kan iagttages ved foden af stenalderhavets stejle kystskrænter langs Lundevej (fig. 8.5), der omtrent aftegner forløbet af den voldgrav, som beskyttede byfæstningen mod syd (jf. V. Etings artikel i nærværende skrift, fig. 1 og 5). Skrænterne kan også forceres ved at bestige 95 trin på Møllebakketrappen fra Kordilgade (fig. 8.6) og opdages i haveanlæg

i baggårde på nordsiden af Kordilgade, f.eks. nr. 53. Rester af bymuren er frilagt i Højbyens nordvestlige hjørne (fig. 8.7). Markeringer af bymuren findes i fortovsbelægninger i Højbyens østlige del (fig. 8.8) og ved grusstier og ruiner langs Volden (fig. 8.9). Her angiver hækbeplantningen lige syd for Klostertervet voldgravens placering, og dermed

Fig. 9. Klostermarkering, 2013. Rustbrune sten i granitbelægningen på Klostertervet aftegner delvist omridset af franciskanerklostrets kirke. Billedet viser den buede apsis, hvor højalteret har stået. Hække og træer markerer det omtrentlige omrids af klostrets indre gård. I baggrunden ses biblioteksbygningen, hvis opførelse i 1961 resulterede i, at franciskanerklostrets fysiske rammer omsider kom for dagens lys. Til venstre ligger den monumentale hovedbygning til gårdanlægget, der blev opført på klostergrunden i 1700-årenes anden halvdel. (Foto: L. Pedersen)

hvor tæt kongemagten byggede på franciskanerklostrets matrikel og middelalderkirkens domæner under de turbulente reformationsår i 1500-årenes første årtier. Det fuldt udbyggede slotsanlæg (fig. 8.10) lå mindre end 100 m fra klosterkirken, og den kongelige påtrængenhed blev fuldkommen i 1532, da slotsfogeden jog brødrene ud af klostret.²³ Franciskanerordenen og hele dens kirkelige bagland stod da endegyldigt for fald med den kongelige erklæring i 1536, som stadfæstede den lutherske reformation og statens funktioner på det kirkelige område.²⁴ Franciskanere havde da virket i Kalundborg i tre århundreder. Fordrivelsen fra Kalundborg har været så effektiv, at sporene efter deres tilstedeværelse rent fysisk nu kun kan aflæses i nogle små, rustbrune sten i Klosterortovets granitstensbelægnings, der delvist markerer omridset af klosterkirken (fig. 9).

Franciskanere, velyndere og banemænd

Ser man på gråbrødrenes bagland og deres velynderes netværk og slægtskabsforbindelser i Danmark, så trådte franciskanerordenens pionerer næppe tilfældigt ind i Kalundborgs historie. De kom vandrende ad de spinkle vejspor, som langs Møllebakkekammene førte hen til porten af den lille befæstede by med borg og havn. På lang afstand har de kunnet se den særprægede, røde teglstenskirke bag byens palisader, og længere mod vest har også borgens røde hovedbygning kunnet skimtes. Her residerede borgfruen, Ingeborg (død 1267), og hendes mand, Peter Strangesen (død senest 1241). Hun var datter af Esbern Snare (død 1204) og dermed slægtning til gråbrødrenes velynder, den rige fru Ingerd (død mellem 1257 og 1259), der havde

stillet en grund til rådighed, for at franciskanerordenen kunne opbygge en ny afdeling i organisationen ved den driftige by.²⁵ Byggegrunden for det kommende tiggerkloster lå bekvemt ved indfaldsvejen til den velstillede havneby. Øst for grunden bugtede fjordkysten og brede strandenge sig ind under den nuværende Møllebakke. Mod syd fik brødrene udsigt til byens huse, kirke og borg.

Ingeborg og Ingerd tilhørte en slægt, som eftertiden kalder for Hviderne. De to damer havde stærke familiemæssige bånd til både den politiske og gejstlige elite i landet, og begge var jordbesiddere i større skala.^{26, 27} Brødrenes mæcen, Ingerd, har næppe sponsoreret et tiggerkloster, som var afhængig af økonomiske tilskud fra lokalbefolkningen, uden opbakning fra sine slægtninge på borgen. Hun viste samtiden sit religiøse og sociale sindelag ved at sponsorere ikke færre end fire franciskanerklostre på Sjælland i perioden fra 1237 til 1240. Først støttede hun ordenen ved at oprette et kloster i Roskilde i 1237, hvor gråbrødre fik stillet en grundmuret gård til rådighed. Så støttede hun et kloster i København i 1238, dernæst det omtalte i Kalundborg, for så omkring 1240 at give franciskanerordenen et hus som startkapital i Næstved. Som sponsor for disse tiggerklostre gav hun velbeliggende grunde, eventuelt et hus og startkapital til byggerierne. Derefter måtte brødrene selv skaffe midler til anlæg og drift ved at tigge, samle almisser og give opbyggelige gudstjenester. I 1256 begyndte hun arbejdet med at stifte sit sidste kloster i Roskilde. Det var for clarisserne, der var en søsterorganisation til franciskanerne.²⁸ Ingerd, der i øvrigt i 1245 var blevet gift med den tyske greve Konrad af Regenstein ved Halber-

Fig. 10. Ingerd, grevinde af Regensteins, segl. Som betydningsfuldt medlem af datidens aristokrati satte Ingerd sine spor i juridiske dokumenter. Hun brugte dette segl med symboler for borg (tårne) med voldgrave (bølger) i forbindelse med arvesager i 1256-57. Teksten lyder: "*Yngard, filia domini Jacobi Sunonis, relicta Conradi, comitis de Reginsten [SIGIL]LVM DOMUNE [ING...COMITISSE..]*" (efter Kræmmer 2012; Thisen og Petersen 1977). I B.P. McGuires oversættelse: "Ingerd, datter af herre Jacob Sunesen, enke af Konrad, greve af Regenstein. Segl af fru Ingerd grevinde".

stadt i Harzenbjergene, viste med sine klosterdonationer ikke alene stort kendskab til datidens nyeste europæiske strømninger, men også sin kapacitet til at følge op på interesserne (fig. 10). Ved sin død blev hun begravet hos franciskanerbrødrene i Roskilde.²⁹

Med sine donationer til franciskanerordenen og senere også til clarisserne støttede Ingerd et modefænomen, der bredte sig over 1200-tallets Europa så hurtigt, som tilhængerne kunne gå og vinde opbak-

ning. Ordenen var stiftet i 1209 af Frans af Assisi, der efter en alvorlig sygdom havde besluttet sig for at leve i absolut fattigdom og udbrede Jesu evangelium. Frans' kald var, at han og de mænd, der sluttede sig til ham, skulle leve som Jesu disciple, vandre fra by til by for at missionere, hjælpe de fattige, pleje de syge og stifte fred. De skulle leve uden personlige ejendele og tjene til livets underhold ved deres hænders arbejde og ved at tigge. Paven godkendte ordenen allerede i 1210, og kun to år efter stiftede Clara, Frans' bysbarn, så en tilsvarende organisation for kvinder kaldet clarisserordenen (fig. 11-12). Frans døde i 1226 og blev kåret til helgen allerede i 1228. I 1232, kun fire år efter, nåede ordensbrødre så Ribe, hvor de oprettede det første franciskanerkloster på dansk grund. Herefter gik det stærkt. I perioden 1232-1243 blev der i Danmark (Slesvig og Skåne inklusive) oprettet 12 klostre for denne orden, stort set ét hvert år. I 1200-årenes anden halvdel blev der oprettet yderligere seks klostre i Norden, oftest ved byer, hvor tidens anden store tiggerorden, dominikanerne, ikke allerede havde vundet terræn. Krige, pest og nød satte i 1300-årene en stopper for den almene gavmildhed over for tiggermunke, og der blev kun grundlagt få klostre i de følgende århundreder.³⁰ I 1528 satte den lutherske reformation et stormløb ind mod franciskanerordenen på dansk grund, og alle klostre fik en hård medfart.³¹

Ingerds donationer til både franciskanerne og clarisserne eksemplificerer, hvordan de toneangivende og privilegerede kredse i 1200-årene støttede den nye religiøse bevægelse. Sponsorvirksomheden støttede et broderskab, der havde opdelt missionsmarken i provinser. Den nordiske, der hed

Fig. 11. Franciskanerklostret i Assisi, ordenens hovedsæde, 2011. Hvert år besøger myriader af pilgrimme og turister det hellige sted og de mange kunstsatte. Byen Assisi undgik større ødelæggelser under anden verdenskrig på grund af sin religiøse og kulturelle betydning for alle kæmpende parter. (Foto: L. Pedersen)

Fig. 12. Clarisserklostret i Assisi, 2011. Clarissersøstrene i Assisi efterlever stadig Frans' tanker om at prioritere gudstjenesten frem for ydre aktiviteter og lever afsondret fra den øvrige verden bag klostrets mure. (Foto: L. Pedersen)

Dacia, var igen opdelt i mindre kredse, kustodier, og lederne herfra mødtes en gang om året med klosterforstanderne for at foretage udnævnelser, træffe beslutninger om fælles anliggender og støtte brødre, som blev sendt ud for at opdyrke nye missionsmarker. Uenighed om Frans' princip med at leve i fattigdom skabte dog også mange konflikter inden for organisationen. Heller ikke klostret i Kalundborg fulgte forskrifterne om fattigdom så nøje, læs mere herom i B.P. McGuires artikel her i Kalundborg Museums jubilæumsskrift. Det blev reformeret i 1517 og solgte sine gårde og enge i Tømmerup, i Bregninge og på Ubberup Mark. Køberen var ingen ringere end kongen, Christian II.³²

Brødrenes bolig

– konturerne af klostret i Kalundborg

Der gik med andre ord kun 29 år, fra ordenen blev godkendt af paven, og til franciskanerbrødre lagde grundstenen til et kloster i Kalundborg. Det blev med tiden udbygget til et markant firefløjet anlæg, men selv om brødrene og klostret gennem tre århundreder havde fungeret som en integreret del af byens og borgernes liv, så har eftertidens kendskab til dets fysiske forhold været stærkt begrænset indtil 1948. Nogle få gavebreve og optegnelser, som ordenshistorikeren Peder Olsen skrev omkring 1532, viste, at der havde været et gråbrødre kloster i byen. I 1788 kunne præsten Peder Paludan så notere, at der året før var fundet en halv snes benrade dybt i jorden, da der blev opført en lade til Ladegården på det sted, hvor han antog klostret havde ligget.³³ Fund af menneskeskeletter på dette område har da også siden flere gange påkaldt sig opmærksomhed. Alligevel forblev de fysiske spor af klosterbyg-

Fig. 13. Skeletter under Kaalund Kloster, tidligere kaldet Kalundborg Slots Ladegård, 1914. Gravene på franciskanerklostrets grund har ligget tæt inde i kirken og ude på kirkegården. Fotoet afslører, at kranier og lårbensknogler fra klostergrunden ligefrem blev samlet i dynger på ladegården. (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 14. Kirkemur under Klosterparkvej, 1948. Kloakarbedere frilagde murrester til en kirkebygning i tre skifters højde, som stod solidt på et fundament af kampesten, og stedfæstede omsider gråbrødreklostrets placering i Kalundborg. Kirkens nordmur ses i forgrunden, bagved står et murforløb til den indre korsgang (se fig. 15.1-2). (Foto: Stadsbygmesteren i Kalundborg)

ningerne skjulte (fig. 13). I 1948 gav kloakarbedere i Klosterparkvej så omsider syn for sagn i form af murrester fra klosterkirken (fig. 14). De blev undersøgt arkæologisk i 1961, da der skulle bygges et bibliotek på tomten af Ladegårdens avlsbygninger. Disse resultater tegner sammen med arkæologiske iagttagelser fra senere anlægsarbejder konturerne af det firlængede anlæg, som gråbrødrene blev jaget ud af i 1532 (fig. 15).³⁴

Klostrets afgrænsning

Franciskanerklostrets grund har været tydeligt markeret, formentlig af en solid mur, der afgrænsede klostrets enemærker med bygninger, kirkegård, haver m.m. Hovedparcellen kan have dækket hen ved 35.000 m², hvis grøfterne, der er påvist henholdsvis i Klosterparken ca. 100 m nord for klosterkirken og i stenrækken, der er registreret på en 30 m lang strækning i Sct. Olaigade, udgør fundamenterne til grundens nordlige og østlige mure.³⁵ Mod vest lå grunden ned til bredden af Munkesøen, der i øvrigt dannede et bekvemt spildevandsbassin for afløb fra køkken og spisesal i klostrets nordfløj.³⁶ Mod syd lå klosterbygningerne mindre end 100 m fra voldgravene, der omgav slottets og byens befæstninger (fig. 16).

Kirkegården

Det blev populært at blive begravet inde i klostrets kirke, men mange fandt også det sidste hvilested på kirkegården.³⁷ I 2006, da Klostertorvet blev anlagt, stod Kalundborg Museums arkæologer og byens borgere derfor ansigt til ansigt med repræsentanter for middelalderens indbyggere i Kalundborg. En grav rummede de jordiske rester af

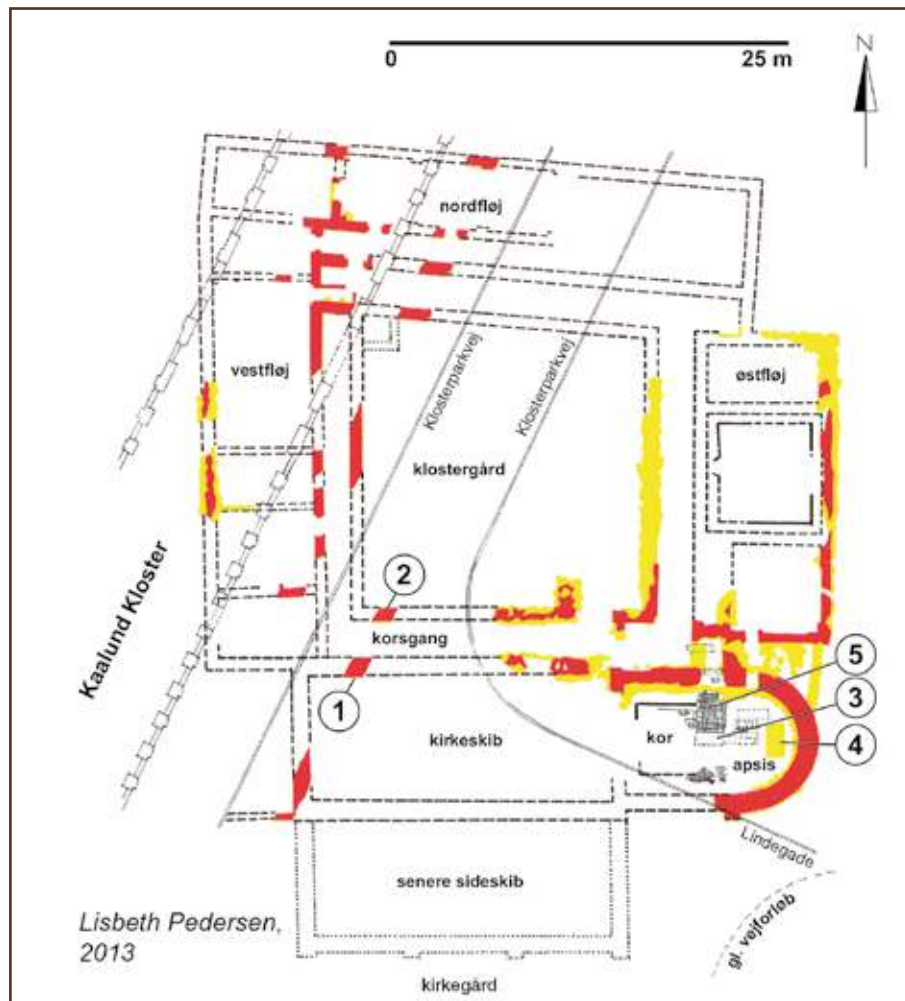
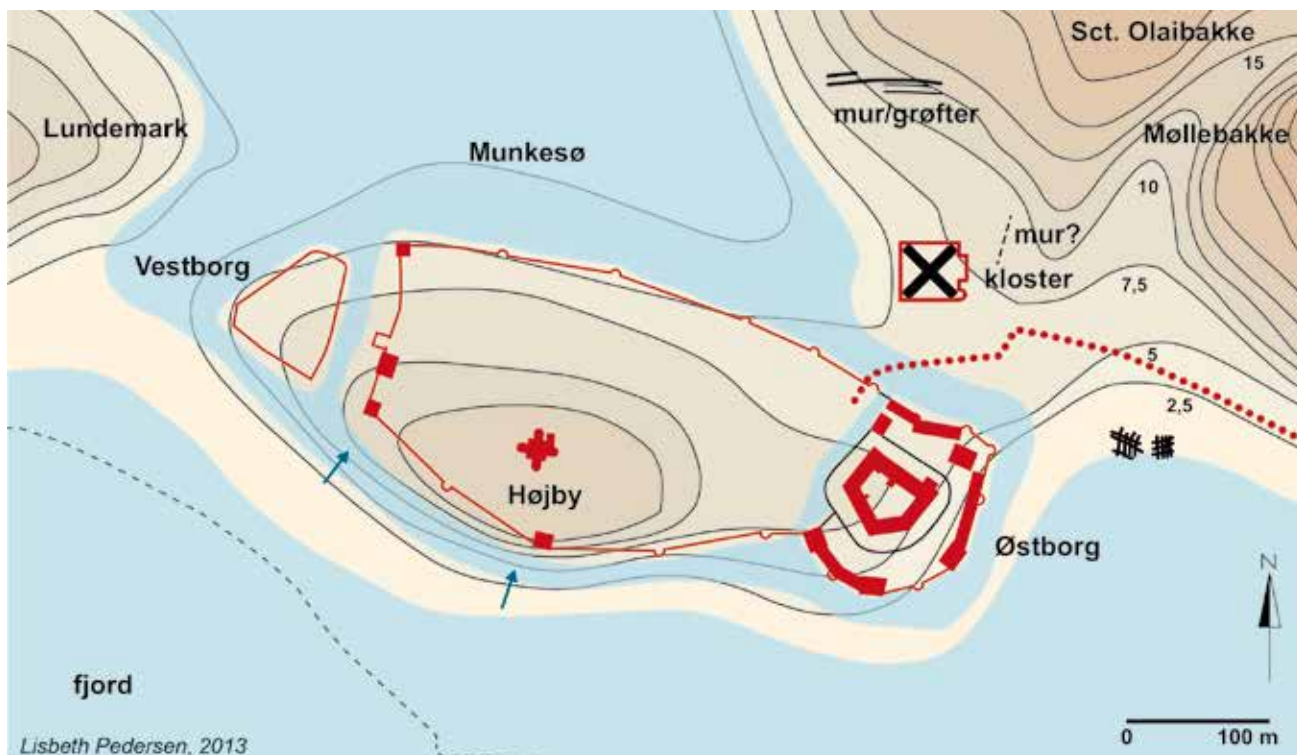

Fig. 15. Grundplan over gråbrødre-klostret i Kalundborg. Den er tegnet på basis af bygningsrester, der er dokumenteret i forbindelse med anlægsarbejder og arkæologiske udgravninger: Murforløb, kirkens nordvæg (1). Mur i indre korsgang (2). Grav med tohåndssværd (3). Fundament til alter (4). Gulv af teglstensfliser (5). Rød signatur markerer murrester, gul angiver spor af fundamenter. (Efter Pedersen m.fl. 1999)

en 25-50-årig mand. Kraftige muskelspor på højre overarmsknogle afslørede, at han havde været arbejdsvant. Tilværelsen havde sat sine tydelige spor i de slidte tænder, og fremskreden gigt prægede rygsøjlen. I en anden grav lå en 20-40-årig kvinde, hvis bækkenparti rummede knogler fra et ufødt foster (fig. 17).³⁸ De fornemmeste gravsteder lå inde

i kirken. Her har især en kistegrav i kirkens midterakse, lige foran højalteret, påkaldt sig opmærksomhed, jf. fig. 15.3. Afdøde havde ved sin side et tohåndssværd i træskede (fig. 18). Et tilsvarende sværd kendes fra den indre klostergård. Begge er dateret til årene mellem 1450 og 1530, så klostret må have fortsat funktionerne på det oprindelige

sted, også selv om kong Valdemar Atterdag i 1361 havde fået paven tilladelse til at fjerne klostret, så eventuelle fjender ikke kunne bruge dets mure som skanser og herfra beskyde slot og by.

Klosterbygningerne

Gråbrødrene udbyggede klostret etapevist, i takt med at de kunne skaffe kapital. Man gik frem efter den gængse model, og resultatet blev med tiden et monumentalt bygningskompleks med fire længer og hvælvede såkaldte korsgange, der lukkede sig omkring en indre, kvadratisk gård (fig. 15). Første del af byggeriet omfattede opførelse af kor med

Fig. 16. Fodturens arkæologiske elementer. Stenalderhavets synlige skrænter i Højbyen er vist med blå pile. Placeringer af stenalderboplads og fiskegærder er vist med hhv. sort kryds og skravering. Den fuldt udbyggede bybefæstning med borgen i vest og slottet i øst, den femtårnede kirke samt klostret uden for byporten er tegnet i rødt. Mulige afgrænsninger af dets domæne er skitseret i sort. Adgangsvej til borgbyen er stipleet.

halvcirkulær apsis til højalteret, så brødrene kunne afholde gudstjenester, samt en lille fløj mod øst for at få tag over hovedet. De kan have boet i et lille hus, der stod på grunden, da de ankom, for fundamenter til et stenhus ligger delvist under klostrets østlige beboelsesfløj. Klosterbygningerne blev rejst

Fig. 17. Grave på klosterkirkegården, 2006. Nederst kvinde med ufødt barn. (Foto: M. Pavon, Kalundborg Museum)

på fundamenter af marksten og bygget i kassemur, dvs. en skal af røde teglsten, som blev fyldt op med teglblokker, marksten og mørtel. Rester af puds afslører, at rummene var kalkede indvendig. Vinduerne var tillige smigede, så vindueskanterne mødtes i stumpe vinkler ind mod rummene og forøgede lysindfaldet (fig. 19).

Højalteret (fig. 15.4) stod på et fundament af munkesten midt i den hvælvede, halvcirkelformede apsis. Gulvet var lagt af munkesten og teglfliser i fem forskellige typer, der spillede fra røde og let flammede rødbrændte til rent gule nuancer (fig. 15.5). Mange af fliserne lå ved udgravningerne i 1961 i et oprindeligt leje langs korets nordvæg og tegnede omridset af fodremme til de korstole, som havde stået langs væggene. Der synes at have været 5-6 stolestader i hver side svarende til de 10-12 brødre, som udgjorde klostrets primære stab.³⁹ Deres mødesal og soverum lå i en beboelsesfløj mod øst, bekvemt nær kor og højalter.⁴⁰

Der opstod tilsyneladende et byggestop, efter at kor og apsis var kommet under tag, og før kirkeskibet, hvor menigheden skulle opholde sig under brødrenes messer og prædikener, blev føjet til korets vestlige gavl. Brune sten i Klostertorvets granitbelægning aftegner delvist denne kirkebygning, der formentlig stod færdig til den store klosterindvielse, som Roskildebispens foretog i 1279.⁴¹ Klosteret var da for første gang vært ved ordenens årlige provincialkapitel, hvor ledere og klosterforstandere fra provinsen Dacia samledes. Folk er sikkert strømmet til byen for at aflægge skriftemål og få del i aflad og syndsforladelse, som paven havde bevilget til lejligheden. Der

blev holdt provincialkapitler i Kalundborg igen i 1323, 1359, 1379, 1413 og 1524. Hver gang må de mange fremmede have sat deres præg på den lille by.⁴² Spisesalen, også kaldet refektoriet, har formentlig været indrettet i den smalle nordfløj, mens lægbrødrene og andre tjenende ånder boede i længen mod vest. Der er ikke bevaret udstyr fra klostret, som over tid ganske givet fik samlet et omfattende inventar og talrige rekvisitter. Det blev tilsyneladende en succesrig religiøs institution på Kalundborgegnen, for kirkeskibet fik tilføjet et ekstra rum i syd.⁴³ Hvornår det store anlæg har stået færdigt, vides ikke. De hidtil undersøgte bygningsrester afslører, at franciskanerne i Kalundborg udviklede sig, i takt med at ordenen fjernede sig fra fattigdomsidealet. De fik med tiden opført et anseeligt klosteranlæg, som i størrelse kunne måle sig med Højbyens kirke og stenhuse og fremstå betydeligt mere storladent end de almindelige købmandsgårde, som lå langs Kordilgade i Kalundborgs østlige bydel (fig. 4).

Brødrenes hovedmission var som nævnt at udbrede evangeliet til befolkningen, og de opnåede i almindelighed stor anerkendelse blandt almuen på landet og i byerne, fordi de stod for socialt arbejde og sygepleje blandt befolkningen.⁴⁴ At Kalundborg er et af de steder i Danmark, hvor der i dag vokser flest middelalderlige kulturplanter, har formentlig rod i den lægeurte- og gartnerkultur, som franciskanerbrødre praktiserede i klostret gennem århundreder (fig. 20).⁴⁵

Reformationskampen, som rasede i Danmark fra midten af 1520'erne, medførte, at konge-

Fig. 18. Grav foran højalteret, 1961. Et tohåndssværd ved ligets højre side er dateret til 1450-1530. (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 19. Nedstyrtet bygningsdel fra klosterkirken, 2006. Denne del af en vinduesniche gav detaljeindtryk af bygningens arkitektur. (Foto: M. Pavon, Kalundborg Museum)

magten efterhånden konfiskerede middelalderkirkens og klostrenes ejendomme og formuer. Allerede i 1532 havde lensmanden på Kalundborg Slot tvunget sin slotsfoged til at drive brødrene ud af klostret og flyttede derefter slottets ladegård, der lå et par kilometer nord for byen, til klostrets domæner lige ved slottet.⁴⁶ I 1537 blev alle raske og due-lige gråbrødre forvist fra Danmark.⁴⁷ Nogle gik dog over til den nye lutherske forkyndelse og kirkeorden, således Kalundborgklostrets sidste prior, Melchior Jensen, der som nævnt indledningsvist blev byens første lutherske præst. Han kom derved på nærmeste hold til at følge den verdsliggørelse, som ladegården havde ført til klostergrunden. Tilsvarende fulgte også den afsatte kong Christian II klostrets nye funktioner fra sin husarrest på Kalundborg Slot i sine sidste 10 leveår fra 1549 til 1559.

Ladegårde og det åbne byrum

Med flytningen af slottets ladegård kom den klostergrund, som gennem 300 år havde lydt af messer og liturgi, og hvor der havde vokset velduftende roser og hersket gravfred, i de følgende 400 år til at lugte af mødding og til at genlyde af husdyrs brølen, vognes larm og menneskers tummel. Om klosterbygningerne umiddelbart blev inddraget som avlsgård, står hen i det uvisse. En besigtigelse i 1660 efter de svenske troppers omfattende ødelæggelser af slottet og byens befæstningsværker under krigen fra 1658 til 1660 giver indtryk af, at alle bygninger på grunden var revet ned, så kun en bindingsværks-lade stod tilbage, da tomten i 1664 sammen med jorderne blev solgt til en privat ejer.⁴⁸ Nybygninger og nedrivninger har sammen med opfyldning af voldgrave og talrige reguleringer af terrænet siden

Fig. 20. Cypresvortemælk på den sydvendte havskrænt neden for museets grund, forår 2004. Jord fra middelalderbydelen i Kalundborg er i tidens løb jævnet ud over fæstningsskrænten, hvor frø fra dvaleplanter hvert år spirer som levende fortidsminder og minder om middelalderens havekultur og lægekunst. Cypresvortemælk blev tidligere anvendt mod vorter og vandophobninger i kroppen. (Foto: Hans Guldager Christiansen)

sløret dele af det oprindelige landskabs konturer og mange af sporene af stedets historie. Arkæologiske undersøgelser og gamle kort og prospekter placerer imidlertid mindst tre selvstændige gårdkomplekser under Klostertorvet.⁴⁹ Af disse står hovedbygningen fra 1752 i dag som monument for den landbrugsdrift, som Reformationen tilførte stedet i 1530'erne. Den markante bygning var en del af det ambitiøse gårdanlæg, som general Lørche opførte i perioden fra 1752 til ca. 1780 delvist hen over klosterruinerne. Adgangsvejen til den middelalderlige bydel, Højbyen, snoede sig fortsat om ladegårdens matrikel og afgrænsende stengærder ganske som på klostrets tid, lige indtil avlslængerne blev revet ned i 1949. Først med en efterfølgende trafikomlægning forsvandt det særegne træk i Kalundborgs byplan, hvor to bydele, Nederbyen omkring Kordilgade og

den middelalderlige Højby, var adskilt af et markant firlænget driftsanlæg, som franciskanere havde udstukket principperne for i 1239 (fig. 21).

Klostertorvet, kulturhistorisk fortællested og bindeled

Biler og borgere i bevægelse præger nutidens Klostertorv, men stedet indbyder også til pauser, fordybelse og afslapning. Det beskytter derudover levn og monumenter fra fortiden og udgør et fortrinligt fortællested om såvel menneskers dagligdag som dramatiske vendepunkter i landets historie. Museerne leverer ofte væsentlige materialer til sådanne fortællinger gennem deres arbejde. Det gælder også Kalundborg Museum, som nu har undersøgt, registreret, forsket, bevaret og formidlet fortidens spor i Vestsjælland gennem 100 år.

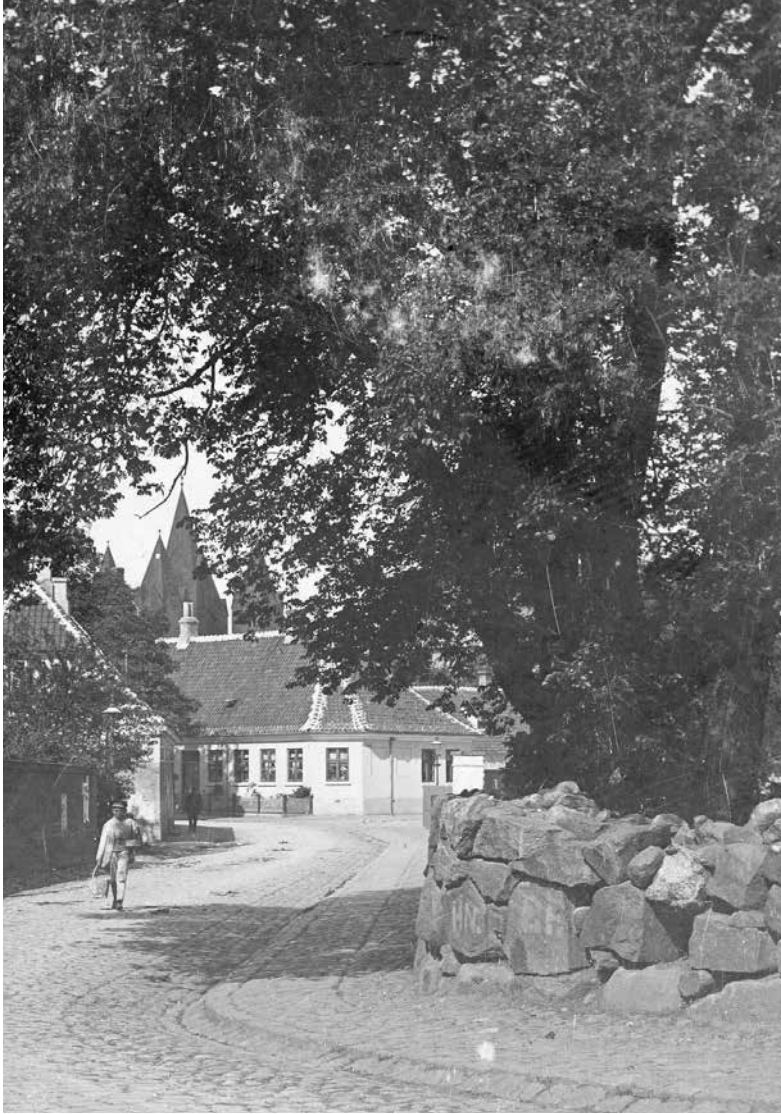

Fig. 21. Volden 1903, set fra øst. Vejforløbet forbandt Kordilgadekvarteret langs den østlige indfaldsvej til Kalundborg og den middelalderlige Højby. Vejen snoede sig, lige indtil Kaalund Klosters avlsbygninger blev revet ned i 1949, rundt om gårdens matrikel og dens stendiger (til højre) ganske som på klostrets tid. (Kalundborg Lokalarxiv)

Resultater bliver dagligt anvendt i samarbejder med offentlige myndigheder, når omgivelserne i by og land bliver underkastet fysiske ombrydninger. I særlige tilfælde bliver resultaterne efterfølgende fastholdt med markeringer, fortællesteder o.l.

I 1907 skabte to bevaringssager grundlag for, at borgere i Kalundborg ikke alene købte og fredede området med byens ældste borg i ruinparken vest for Lindegården, de reddede også det seksslængede gårdkompleks fra 1700-årene fra nedrivning. I 1910 kunne Kalundborg og Omegns Museum åbne sine første udstillinger i Lindegården som en portal til kulturhistorien i Vestsjælland.⁵⁰ Og nu et sekel senere viser resultater blandt andet fra museets arkæologiske undersøgelser på Klostertervet, hvordan 100-årsjubilarens righoldige samlinger skaber basis for fortællinger, der formidler byens og egnens historie og danner bindeled mellem fortid, nutid og fremtid (fig. 22).

Fig. 22. Kulturhistoriske holdepunkter i det moderne bybillede. Bopladser, fiskegærder og stenalderhavets skrænter er markeret med hhv. sort kryds, skravering og blå pile. Franciskanernes klosterbygninger samt Vor Frue Kirke i Højbyen er tegnet i rød streg. Avlsgården fra nyere tid er vist med grønt. Voldgrave, der har omgivet Højbyen, slot og borg, er angivet med blå. Adgangsvej til middelalderbyen er stipleet.

Noter

1. Lausten 2011, s. 54 og 113
2. Der foreligger en række informationer fra bygge- og anlægsarbejder i Kalundborg by i arkiverne og protokollerne på Kalundborg Museum, som begyndte sin indsamling i 1908. Nationalmuseet foretog imidlertid alle arkæologiske udgravninger i Kalundborg frem til 1984 og opbevarer derfor beretninger og notater for disse undersøgelser, se også noterne 4 og 34. Siden 1984 har Kalundborg Museum haft det arkæologiske ansvar og forestået arkæologiske udgravninger i forbindelse med anlægsarbejder. Beretninger, genstande og fotos fra disse undersøgelser opbevares i museets arkæologiske arkiv. Billedmateriale foreligger desuden på Kalundborg Lokalarkiv, som beredvilligt har udlånt materialer til denne artikel. Museumsinspektørerne Niels Hartman og Mads Findal Andreasen, Kalundborg Museum, takkes for samarbejde i forbindelse med at finde genstande og arkivalier i museets arkiver. Jeg vil også gerne takke broder Theodor, Assisi for en spændende rundtur i foråret 2011 til Assisi, kulturskatte samt B.P. McGuire og Anders Fischer, begge Kalundborg, for værdifulde kommentarer til tidligere versioner af artiklen. Hans Guldager Christiansen og Birger Prehn, også Kalundborg, takkes for inspirerende samarbejde gennem årene om Kalundborgs middelalderlige planteliv. Hans Guldager er jeg desuden taknemmelig for at have genoplivet min lyst til at skrive og Bendt Nielsens Tegnestue, Ry, for tålmodigt at have ydet grafisk bistand og rentegninger af mine oplæg. Endelig en varm tak til Skriveværkstedet, Brolæggerstræde 6, København, for et inspirerende og omsorgsfuldt arbejdsmiljø på rette tid og sted.
3. Pedersen 2005, s. 9
4. *Kalundborgs historie*, bind 1, 3 og 4, redigeret af Tore Nyberg og Thomas Riis, og *Danmarks Kirker*, Kalundborg ved Marie-Louise Jørgensen, Hugo Johannsen og Mogens Vedsø omfatter de væsentligste fremlæggelser af franciskanerklostrets arkæologiske levn. Udgivelserne er grundlag for fremstilling af klostrets konturer i denne artikel.
5. Houmark-Nielsen 2012, s. 6, fig. 7, giver de seneste oplysninger om isens afsmeltningmønster i Danmark. Egnen omkring Kalundborg kan derudfra bedømmes til at være blevet isfrit for ca. 20.000 år siden.
6. Fischer 2013
7. Christensen m.fl. 1997, s. 45-54
8. Fischer & Gotfredsen 2006
9. Mertz 1924; Fischer 2013
10. Jf. beretning cand.mag., udgravningsleder L. Holleufer, KAM 3/84, med notat af 11/11, 1984 ved arkæolog A. Fischer om boplads- og fiskegærderester fra ældre stenalder på den såkaldte "Franskbrødsplads". Disse fund omfatter flintmateriale fra yngre kongemose- og ældre ertebølletid fra lag i ca. 3 meters dybde under nuværende terræn.
11. Genstandene opbevares under KAM 21.833. Det fremgår af daværende museumsinspektør, cand. jur. Chr. Waagepetersens optegnelser, at fundene indkom i april 1961. Oldsagerne er fundet under kirkens gulv dels i oprindelig aflejring, dels i den harpede jord. Jf. også udgravningsberetning M. Pavon, KAM j.nr. 2006-013, fundliste s. 39, inventarnummer 22.074x3,4,5,12.

12. Se note 10 for henvisning til notat ved A. Fischer i beretning KAM 3/84. Kalundborg og Omegn Museums udgravninger i 1987-1989 forud for etablering af den faste forbindelse over Storebælt dokumenterede for første gang herhjemme sådanne fiskeanlæg fra jæger- og bondestenalderen i større helheder i Danmark, jf. Pedersen 1997.
13. Hertz 1990; Holleufer 1985, s. 53; Ganshorn 1983, s. 206. Der er tale om det torv, som blev anlagt ca. 1850 vest for den gamle slotstomt, hvor også rådhuset, Torvet nr. 3, blev opført fra 1848 til 1854. Højbyens oprindelige middelalderlige torveplads lå på den trekantede plads, lige øst for den femtårnede Vor Frue Kirke.
14. Konklusionen bygger på forfatterens iagttagelser fra Kalundborg Museums arkæologiske udgravninger i Højbyen fra 1984 til 2010.
15. Ganshorn 1983, s. 200-206
16. Holleufer 1985, s. 19 ff., herunder note 9
17. Museumsinspektør Jan Hammer Larsen, Bangsbo Museum takkes for oplysninger om skibene og udlån af illustrationer.
18. Ulsig 2011, s. 98 ff.
19. Esmark 2003; Pedersen 2003
20. Hertz 1990, s. 87
21. Pedersen 2007
22. KAM 5/97, sb. 65. Kalundborg Bypark/Klosterparken, Kalundborg, Ars hd, (Holbæk)/Vestsjællands amt. 030101. Kalundborg Museum, beretning ved Niels Hartmann.
23. Hertz 1990, fig. 12, og s. 88 ff.; Lausten 2011, s. 54f samt henvisninger i note 36; jf. også B.P. McGuires artikel.
24. Lausten 2011, s. 9 og 113 ff.
25. Rasmussen 1992, s. 100; Ulsig 2011, 110 ff.
26. Kræmmer 2012, s. 538 ff.; Johansen og Halding 2001, s. 131 ff.
27. Holleufer 1985, s. 22; Ulsig 2001, s. 86 ff.
28. Lindbæk 1914
29. Johannsen & Halding 2001, s. 142, Kræmmer 2012, s. 587
30. *Kulturhistorisk Leksikon* 1981, bind 4; Lindbæk 1914; Olsen 1996, s. 23 ff.
31. Lausten 2011, s. 53
32. Rasmussen 1992, s. 109 ff.
33. Paludan 1788, s. 9
34. Beskrivelsen bygger på detaljegenemgange af fund i *Danmarks kirker* ved Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, i *Kalundborg Historie*, bind 4, samt beretninger og arkivalier på Kalundborg Museum. Beretning for Nationalmuseets udgravninger i 1961 kendes ikke, jf. M. Pavons beretning for KAM 2006-013 note 1, s. 3. Artiklens fig. 15 er udarbejdet efter grundplaner hos M.-L. Jørgensen m.fl. 1996 og L. Pedersen m.fl. 1999. Rentegning: Bendt Nielsens Tegnestue.
35. Jf. KAM j.nr. 5/97 ved Niels Hartmann. For anlæggene i Sct. Olaigade henvises til notat af museumsinspektør Chr. Waagepetersen 22-28/9 1959 i Kalundborg Museums arkæologiske arkiv under samlesag j.nr. 06.08.2002, Vor Frue/Kalundborg Sogn, Ars Herred, Holbæk/Vestsjællands Amt; se også Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, s. 3339.
36. Rasmussen 1992, s. 106
37. Rasmussen 1992, s. 106; Kristensen 1994, s. 62 ff.
38. Omtalt i Kalundborg Museums årsberetning, *Årets gang* 2007, L. Pedersen (red.); se også note i M. Pavons beretning KAM j. nr. 5/97.

39. Rasmussen 1992, s. 100 ff.; Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, s. 3332 ff.
40. Jørgensen m.fl. 1996, s. 3335
41. Jørgensen m.fl. 1996
42. Rasmussen 1992, s. 102
43. Udgravningsberetning KAM 2006-013 ved M. Pavon
44. Lausten 2011, s. 52
45. Christiansen & Prehn 2004, s. 87 ff.
46. Lausten 2011, s. 95 og s. 151; Nielsen 2005, s. 16
47. Lausten 2011, s. 54
48. M. Pavon, beretning KAM 2006-013
49. Som anført i note 48
50. Pedersen 2007

Litteratur

Christiansen, H.G. & Prehn, B. 2004: Kalundborgs gamle kulturplanter på museum. *Fra Holbæk Amt 2004*. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt. Andreassen, M.F. (red.). Kalundborg 2005.

Christensen, C. m.fl. 1997: Den store havstigning i Storebælt. *Storebælt i 10.000 år. Mennesket, havet og skoven*. Pedersen, L.; Fischer, A.; Aaby, B. (red.). Udgivet af A/S Storebæltsforbindelsen i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum, Miljø- og Energiministeriet samt Nationalmuseet. København.

Esmark, K. 2003: Fromhed og ære – Hvideklanens gaver til Sorø Kloster i 11- og 1200-tallet. *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt*. Pedersen, L. (red.). Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003. Historisk Samfund for Holbæk Amt & de kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Kalundborg 2004.

Fischer, A. & Gotfredsen, A.B. 2006: Da landbruget kom til Nordvestsjælland – Tidlig tamkvæg i Åmosen. *Fra Nordvestsjælland, 2005/6*. Andersen, A.H. (red.). *Historisk Samfund, 1906-2006*. Kalundborg 2006.

Fischer, A. 2013: The Stone Age Flood in Denmark and Mesopotamia. Bergerbrant, S. & Sabatini, S. (red.). *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. BAR International Series 2508, 35-42. Oxford.

Ganshorn, J. m.fl. 1983: *Kalundborgs Historie. bd. 3. Byens Huse*. Tønnesen, A. (red.). Udg. af Kalundborg Kommune og Fredningsstyrelsen.

Ganshorn, J. 1983: Nogle betragtninger over Kalundborg bys anlæggelse. *Antikvariske studier*, 6.

Fortidsminder og Bygningsbevaring. Fredningsstyrelsen. København.

Hertz, J. 1990: Kalundborg, "Danmarks Carcassonne". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Herning.

Holleufer, L. 1985: *Kalundborg i Middelalderen. En undersøgelse af byens topografiske udvikling indtil 1547*. Hovedfagsspeciale i middelalderarkæologi, Aarhus Universitet. Udgivet af Kalundborg og Omegns Museum og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev. Horsens.

Houmark-Nielsen, M. 2012: Hvad fortæller vore store vandreblokke om alderen af det danske istidslandskab: Kosmogen eksponeringsdatering af kæmpesten. *Geologisk Tidsskrift*, 2012, 1-13. Dansk Geologisk Forening. København.

Johansen, M. & Halding, A. 2001: *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og Kongemagt i Danmarks Højmiddelalder*. Skippershoved.

Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996: *Kalundborg*. Danmarks Kirker. Holbæk Amt, 29-31. Udgivet af Nationalmuseet.

Kristensen, H.K. 1994: *The Franciscan Friary of Svendborg*. The Archaeology of Svendborg. Denmark, Volume 6. Svendborg County Museum.

Kræmmer, M. 2012. Efterslægtstavle for Skjalm Hvide. *Danmarks Adels Aarbog*. Udgivet af Dansk Adelsforening. Syddansk Universitetsforlag.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid. Bd. 4. Rosenkilde og Bagger 1981.

Lausten, M.S. 2011: *Reformationen i Danmark*. Forlaget ANIS. København.

Lindbæk, Johs. 1914: *De danske Franciskanerklostre*. København.

Mertz, E.L. 1924: *Oversigt over de sen- og post-glaciale niveauforandringer i Danmark*. Danmarks Geologiske Undersøgelse II. Række. Nr. 41. Kjøbenhavn. (Kort trykt 1925).

Nielsen, J. 2005: Karlsworæ – en nedlagt landsby. *Årets Gang på Kalundborg og Omegns Museum 2005 – Historier, beretning og regnskab*. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. Kalundborg 2006.

Olsen, O. 1996: De danske middelalderklostres arkæologi. *Hikuin*, 23. Højbjerg.

Paludan, P. 1788: *Beskrivelse over Kalundborg*. Genoptryk. Rosenkilde og Bagger. 1977.

Pedersen, L. m.fl. (red.) 1997: *Storebælt i 10.000 år. Mennesket, havet og skoven*. Udgivet af A/S Storebæltsforbindelsen i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen samt Nationalmuseet. København.

Pedersen, L. & Hartmann, N. 1999: Klostret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed. *Fra Holbæk Amt, 1998/99*. Blumensaadt, P. (red.). Historisk Samfund for Holbæk Amt. Holbæk 1999.

Pedersen, L. 2003: Lunden ved Tissø – Hvidernes herresæde? *Tissø og Åmoserne kulturhistorie og natur*. *Fra Holbæk Amt*, 2003. Pedersen, L. (red.). Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003. Historisk Samfund for Holbæk Amt & de kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Kalundborg 2004.

Pedersen, L. 2005: *Årets gang på Kalundborg og Omegns Museum. Kulturhistorier, beretning og regnskab*. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. 2006.

Pedersen, L. 2006: *Årets gang på Kalundborg og Omegns Museum 2006 – historier, beretning og regn-*

skab. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. 2007.

Pedersen, L. 2007: Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden? *Fra Nordvestsjælland*, 2007. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland. Andersen, A.H. (red.). Kalundborg 2007.

Rasmussen, J. N. 1992: Franciskanerklostret. *Kalundborgs Historie*. Bind 4. Specialartikler, bilag, noter og registre. Nyberg, T. & Riis Th. (red.). Kalundborg Kommune.

Thisen, A. & Petersen, H. 1977: *Danske Adelige Sigiller fra det 13. til 17. århundrede*. Dansk Nordisk Håndbogsforlag. København.

Ulsig, E. 2011: *Danmark 900-1300. Kongemagt og samfund*. Aarhus Universitetsforlag.

Summaries

Leif Sestoft

Leif Sestoft: One cannot argue with reason. The man Jens Schou Møller

J.S. Møller became one of the most magnificent cultural figures in the first half of the 20th century in the provincial town of Kalundborg. Born as a son of a peasant from Jutland he became the first member of the family to take an academic education as a medical doctor. During the university years in Copenhagen in the 1880s he acquired knowledge from natural sciences, and from modern philosophy of A. Comte, J.S. Mill and F. Nietzsche, changed his mind to that of a rational atheist, who wanted to devote his life to contribute to changes of society on the grounds of reason, as did the radically thinking Danish Social Liberal Party, which he joined.

On the basis of this spiritual illumination he made his achievements as a devoted doctor for his patients, as a community physician, for the modernisation of the politics of the Danish Medical Association, and as a cultural elitist, who founded Kalundborg Museum and Kalundborg Public Library, saved several magnificent historical buildings in Kalundborg, and contributed significantly to the conservation of remains of the dwindling old peasant culture on West Zealand, with collection, registration and interpretation of objects and of folklore. All his efforts were characterized by an

enormous diligence and intellectual penetration. With advancing age his uncompromising self-confident rationalism became modified first by the thought, that reason did not necessarily identify with moral excellence, further by a nostalgic longing for some more poetic and mysterious experiences of his early life, and finally by his disappointment with the political system in the small provincial town.

(summary by the author)

Minna Kragelund

The Romanesque tone – on J.S.Møller's sense of an artefact's innate character

Kalundborg Museum was founded by Dr. J.S. Møller. This article analyses his sense of an artefact's innate character. It shows that a neglected group of artefacts in a museum collection might contain material that can be revitalised, focussing on a bygone Romanesque tone from the 11th-13th centuries in the graphic expression of Danish peasant textiles.

The basis for the analysis is museum catalogue number KAM 3080, a small embroidered insertion of flax measuring 11 x 67 cm. It was made around 1830, probably by Kirsten Andersdatter, who sewed a net in buttonhole stitch and decorated it with embroidered rose-like patterns and stars.

Buttonhole stitching has been used for more than 6,000 years, while the rose and the star are motives with considerable symbolic value, among other things are deeply rooted in the Medieval Christian universe. The item was intended to be sewn into the end of a pillow case as an insertion, or used as decoration on a decorative hanging in the living room.

The textile's technique and symbolic value were tested against the opinions and knowledge of three persons from the museum world: Dr. J.S. Møller (1865-1950), the main actor behind the foundation of Kalundborg Museum in 1910; textile designer and museum curator Elna Mygdal (1868-1940) of the National Museum, as a representative of the cultural elite's attitude to collection policy at newly established cultural history museums in the decades after 1900; and atomic physicist Bodil Tornehave (1915-1993), who also conducted research on textiles. As a mathematician, she was preoccupied with systematics and production methodology, and considered pieces of embroidery in buttonhole stitch like artefact 3080 as very special works that with respect to both technique and pattern were based on centuries-old tradition. According to Elna Mygdal, the first lady of textile research, the piece of embroidery's coarse buttonhole stitch and large lattice did not live up to the aesthetic notions of the time and as a consequence should neither be collected nor published. J.S. Møller applied a holistic approach to his collection policy and historical writings, however: he considered skill, use and relationship between people, action and objects, and therefore accepted the item of embroidery.

Analyses of artefact 3080 and similar white decorative pieces from Western Zealand demonstrating

previously unrecognised regional cultural patterns have been published by the present author in the book "Tekstil æstetik" (Textile Aesthetics).

The book and the present article apply artistic theoretical analysis and the terminology of aesthetic philosophy in an attempt to understand the fascination of Kirsten Andersdatter's embroidery and that of others. The Romanesque tone is identified as a distinctive common denominator for the style of Western Zealand textiles. This supports Bodil Tornehave's ideas of the remarkably long cultural timeframe of peasant textiles, and thereby expresses a style.

J.S. Møller acquired artefact 3080 for Kalundborg Museum as early as 1927 and registered it as part of the collection, completely out of line with contemporary collection policy and consensus about what was worthy of preservation. Thanks to this and many other textile items, the Kalundborg Museum collections continue to have narrative power to be revitalised, and thereby carry knowledge of historical lifestyles into the 21st century.

Rikke Steenholt Olesen

On the origins of place names in Western Zealand

At some time or other most readers will probably have wondered about a place name. This is because even though place names do not have to have a linguistic meaning in order to function satisfactorily as a name, we have come to expect that all words in a language should give meaning. As place names have undoubtedly been formed from words

that were meaningful for our ancestors, they are an important source of information about the history of our language and about the world in which our ancestors lived.

The present article explains for example why the inhabitants of Højsted chose a new name for their village, and why Bjergsted is not a name compounded from the word *-sted*. Based on the herred-name *Ars Herred* it is shown that older, lost names can be concealed in younger name formations. In all probability, the name *Ars Herred* contains an old name for *Kalundborg Fjord*. The article also explains why *Sejerø* cannot have as its first element the word *sejr* meaning ‘victory’, or originally have had the second element *-ø* meaning ‘island’. Moreover, the article questions whether the name *Kalundborg* is really to be explained as “the grove with jackdaws”.

Some names can be dated against the background of the types of generics involved. In the *Kalundborg* region, these names are mainly settlement names from the Iron Age and Viking Period with the endings *-inge*, *-løse* and *-lev* and settlement names from the Viking Period and Middle Ages with the endings *-by* and *-thorp*. The specifics in these names often contain information about the natural conditions at the localities in question, for example the vegetation, as in the names *Bregninge* meaning “the place with ferns” and *Birkinge* (*Birkende*) meaning “the place with a growth of birch trees”. Other names point to features of the terrain, for example *Helsing* meaning “the place at the neck of land” (at *Hals Huse*), while some provide evidence of animals at the place, e.g. *Jorløse* meaning “the clearing where there are wild pigs” and *Uglerup* meaning “the secondary settlement where

there are owls”. Names ending in *-lev* and *-thorp* often contain masculine personal names as their specifics. Important men in Western Zealand in the Iron Age and Viking Period were for example called *Rēthar* (as in the place name *Reerslev*), **Fialin* (as in the place name *Føllenslev*) and **Sæar* (as in the place name *Særslev*). A few names provide evidence of cultic practices, for example *Værsløv*, whose first element probably contains a word with the meaning “heathen shrine” or “priest at such a shrine”. In addition to such concrete information, the first elements also reveal something about the age of the locality. Thus the *-thorp* names would seem for the most part to have been coined in the Viking Period rather than in the Middle Ages.

Ubby is a significant place name, being one of the few names outside of Schleswig and Lolland to consist of *-by* compounded with a masculine personal name (*Ubbe*). *Ubby* parish also distinguishes itself historically with its very large and atypical church, in connection with which an impressive medieval farm has been excavated. Some of the place names in the area around *Ubby* indicate a power base here as early as during the Viking Period. This part of Western Zealand would thus seem to be ideally suited for future interdisciplinary studies.

Lars Jørgensen

The royal residence at Lake Tissø – cult centre, assembly place and marketplace throughout five centuries

One of the major archaeological sites in Scandinavia is the Iron Age and Viking royal settlement at

Lake Tissø in Western Zealand, which flourished from the 6th to the 11th centuries. The settlement is situated 6 kilometres from the coast and extends 1.6 kilometres along the lake's western shore. It encompasses a total area of 50 hectares, of which approximately one fifth has been excavated. A series of large residences has been unearthed, of which two have been excavated almost completely. In addition, there is an extensive area with pit houses and a marketplace with trade and craft activities that have only been partially investigated. More than 12,000 metal artefacts found in the topsoil during metal detector surveys bear witness to activity throughout the 50-hectare site, at least in periods.

The Lake Tissø settlement complex served a number of different societal functions: royal residence, cult centre, assembly place and marketplace. One important function was that of an assembly place for a large number of farms in the area – perhaps as many as 200 or more. The extensive distribution of metal artefacts suggests that a large area (20-30 hectares) was occupied during the assemblies, indicating that many families were present simultaneously. The marketplace probably also functioned during these assemblies. Another important element is that the site functioned as a regional religious centre. In connection with the large assemblies, a number of pre-Christian cult activities and rituals were practiced at a number of different locations in the complex. So far, six different ritual sites have been documented: offerings of weapons and jewellery in Lake Tissø and the river Halleby, depositions of objects and remains from ritual meals on the hilltop, and possible horse sacrifices in the Maderne bog. To these can be added

an enclosed cult house near to the great hall and a number of ritual depositions, among other places in three pit houses. Recently, a well containing animal remains from ritual feasts was excavated at the marketplace.

The complex at Lake Tissø provides us with an indication of the various societal responsibilities of a Viking king. He was multi-functional, controlling not only politics, but also pre-Christian religion, trade and the military forces. The entry of Christianity threatened one of the very pillars of his power base, and for more than a century the old aristocracy therefore opposed the church's efforts to take control of religious activity. In an effort to maintain control of religion, the old families erected the first generation of private chapels in their own residences. This appears to be the case during the final building phase at the Lake Tissø complex. In the late 11th and early 12th centuries the aristocracy finally lost control of religion to the church, but by then the settlement on the shore of Lake Tissø had ceased to exist.

Lars Meldgaard Sass Jensen og Else Roesdahl

Esbern Snare and his castle in Kalundborg

The foundation of Kalundborg is traditionally linked to Esbern Snare. According to the historian Saxo Grammaticus (whose *Gesta Danorum* was completed just after 1200), Esbern Snare built a castle that gave Kalundborg its name in the late 1160s or early 1170s in order to counter piracy, which had become a great problem in the region.

The present article examines Esbern's achievements and the written sources linking him to Kalundborg. It also discusses the archaeological evidence for his castle.

Esbern was a member of the Hvide clan, which held enormous power in Denmark from the mid 12th century, being closely allied to Valdemar the Great (king 1157-82) and his sons Knud (king 1182-1202) and Valdemar the Victorious (king 1202-41). Esbern's brother Absalon was Bishop of Roskilde from 1157 and Archbishop of Lund from 1177 to his death in 1201. Esbern himself, who was nearly 80 years old when he died in 1204, was buried in the Cistercian monastery at Sorø, the burial church of the Hvide clan, not far from the royal burial church in Ringsted. Saxo describes Esbern in most positive terms – a great warlord, strong, good at planning, and a realistic, far-sighted and honest adviser to the king. He played a very active part in fighting pirates and in raids and conquests in Slav lands south of the Baltic. He was, of course, present when the island of Rügen was conquered and converted to Christianity in 1168, and at the definitive victory over the Slav Wends in 1185, after which Prince Bugislav of Pomerania acknowledged Danish supremacy.

The mighty Hvide clan oversaw the erection of many churches in Zealand and thus had much experience of building in stone and brick. Esbern's Kalundborg must be seen against this background, as well as against that of the political situation following Valdemar's accession as sole king in 1157. Esbern's Kalundborg was part of a system to secure the seas around Zealand and preserve the safety of important crossings to other parts of Denmark.

Further (together with his brother Absalon's castle in København and the kings' castles in Vordingborg, Tårnborgh near Korsør, and Sprogø in the midst of the Great Belt) it would protect the people of Zealand against raids from the sea.

In 1907, the remains of an early medieval castle were found at the western end of Kalundborg and immediately identified (almost certainly correctly) as Esbern Snare's castle. Prior to then it was thought that his castle had been situated at the eastern end of the town at the site of a later royal castle, Kalundborg Castle.

Excavations of the western castle were directed by C.M. Smidt of the National Museum, who published his findings in 1936. Studies of Smidt's documentation of his excavations, however, show that the history of the castle site is more complex than that presented in 1936. A settlement (possibly fortified) seems to have preceded the later castle with its curtain walls, gate towers and a residential wing, all built of boulders with walls rendered with mortar in which rectangles had been incised to imitate building blocks. This was very probably Esbern's castle. Such building techniques and a similar treatment of the walls are well known from contemporary churches, and have also been recorded in a small number of vernacular buildings. But, as was normal in early 20th-century excavations, the relationship between artefacts and buildings was not documented, and the artefacts found cannot be used to definitively date the castle.

In the early 13th century the castle was probably modernised with brick buildings, which included a new residential wing with a sub-floor heating system – a hypocaust. This is probably contempo-

rary with the construction of Kalundborg's unique five-towered Church of Our Lady (see the article by Hugo Johannsen in this volume). Such a building programme may well have been initiated by Esbern Snare's daughter, Ingeborg, and her powerful husband, Peder Strangesen, who, following Esbern's death, lived in Kalundborg. The castle was further modified in the 14th century.

Esbern Snare's castle in Kalundborg is of central importance for the understanding of castle building in Denmark in the 12th and 13th centuries. Hopefully it will one day be possible to follow up on C.M. Smidt's excavations there in order to obtain a clearer picture of its history.

Hugo Johannsen

Kalundborg's Church of Our Lady – a unique example of early Danish brick architecture

Kalundborg's landmark, the Church of Our Lady, is one of the principal works of early Danish brick architecture, which began to flourish under the reign of King Valdemar the Great (1157-82). At the time of his death he was praised for having utilised the new manmade building material, brick, for the defence of the realm by reinforcing the Dannevirke rampart at Schleswig, which separated Jutland from Germany. In a broader perspective, too, the church is unique and without counterpart; the Danish art historian Mogens Bencard considered it to be "Possibly Denmark's most outstanding contribution to European art".

The church is built of large red bricks supplemented with granite in the plinth, portals and pillars. The refined ground plan is symmetrical with a square nucleus – the nave – from which extend four arms oriented to the four corners of the world. The arms, which form an equal-armed Greek cross, have polygonal terminals and support four octagonal towers that frame a higher central tower above the nave. The inside of the church is vaulted and dominated by four 6.15 m high pillars supporting the central tower (now a reconstruction from 1867-71 following the tower's collapse in 1828). During major restoration work in 1917-21, important details were corrected (portals, windows, pillars, vaults and brickwork rendering).

The idea behind the church's ground plan and elevation is founded neither in appropriation of formal ideals nor in reasons of fortification, but in religious symbolism. The fact that in the Middle Ages the towers were dedicated to the Virgin Mary surrounded by the four main female saints (St Gertrude, St Mary Magdalene, St Anne and St Catherine) is indicative of this. The same applies to the cruciform ground plan and the symbolism in the pillars and corner towers with their bifora, referring to the number of evangelists and apostles. In view of Jerusalem's enormous significance at the time of the crusades, the Church of the Holy Sepulchre – formerly a centralized structure with cross arms – has probably also played an inspirational role in the church's design. The most important ideal, though, was the notion of Heavenly Jerusalem – the city of the redeemed – illustrated by a tower-endowed fortified city (Revelation, Chapter 21). Moreover, an analysis of the ground plan shows

that the master builder, who worked with both geometric figures and arithmetic proportions, has furnished the square nave with an inner circumference of 144 units, fully in line with measurements in St. John's description of the Heavenly City.

While no written sources from the time document when the church was built, it has traditionally been thought that the church was founded by the powerful nobleman Esbern Snare (ca 1127-1204), brother of Archbishop Absalon and foster brother of the King. According to the chronicler Saxo (ca 1200), Esbern Snare built a castle at the western end of the Kalundborg promontory in 1171 in order to protect the strategically important naval harbour it overlooked. He does not mention the church, though. Recent Danish research has questioned the validity of this tradition based on an analysis of both the layout of the church and its details, the conclusion being that the church cannot have been begun before the very end of Esbern's life and more likely not before the first decades of the 13th century under the initiative of his daughter Ingeborg and her extremely rich husband Peder Strangesen. Whoever the master builder and founder were – either the charismatic Esbern, who advocated for a crusade following the fall of Jerusalem in 1187, or Ingeborg and her husband, who died in 1241 when preparing a pilgrimage to the Holy City – the Church's form, proportions and imagery are imbued with a symbolism that for churchgoers of the time represented a unique vision of the coming redemption in the hereafter.

Vivian Etting

Kalundborg – the king's castle and the strongest fortified Danish town in the 14th century

During the Middle Ages, Kalundborg was one of the most important market towns in Denmark – not least due to the large castle, that gave rise to the town's name. There were actually two castles, and for a brief period they must have functioned concomitantly. This article focuses on the castle built by King Erik Menved (1286-1319) on the eastern edge of the town. It experienced its golden age in the 14th and 15th centuries. However, virtually nothing remains of the mighty castle today since it was completely destroyed during the war with Sweden in the mid 17th century.

Kalundborg became a crown possession in the 1260s. Prior to then, the town and the castle on its western edge had been in the possession of the mighty Hvide clan. The site soon became one of the main cornerstones in the network of castles that ensured the king's dominion and exercise of power in the country. The first period was characterised by wars and internal division. In 1285 Kalundborg was razed to the ground by the Norwegian Alf Erlingsøn, and this was perhaps the pivotal reason for the construction of a new castle on the eastern edge of the town. King Erik Menved seems to have instigated this ambitious construction project. Later the castle was extended by King Valdemar Atterdag (1340-1375). It was also he who constructed the large defensive wall around the town. Dendrochronological analysis of timber from the gallery of the town wall on the

northern side of the town shows that it was built in 1356.

The National Museum possesses a unique drawing showing a plan and prospect of Kalundborg prior to the castle's destruction in the mid 17th century. It is actually a later copy of an earlier map, but has nevertheless proven to be extremely reliable. It clearly shows the large pentagonal castle surrounded by a large courtyard with a mighty 17 x 17 m freestanding tower. The latter was called Folen, and served as the state archive until 1582. The castle was protected by a curtain wall with towers. The surrounding moat was supplied with water from nearby Lake Munkesø, which was created by damming.

Written sources bear witness to the castle's great importance during the 14th century. Kalundborg resisted several sieges and was never conquered by armed force. The various kings often resided in the castle with their courts, and large meetings and negotiations were held there.

A few excavations have been undertaken within the area once encompassed by the castle, but it is now covered by modern buildings. The only visible remnants of the castle are the ruins of Folen tower and a small section of the curtain wall.

Brian Patrick McGuire

Kalundborg's Franciscan Friary and Raklev Church. Church reformation in the light of Melchior Jensen's history

The article describes how the last guardian of the Franciscan Friary at Kalundborg, Melchior Jensen,

made the transition to the new Lutheran faith. In Kalundborg the populace apparently refused in 1532 to assist the civil authorities in driving out the Franciscan friars, but Melchior Jensen is said in a contemporary source to have been involved in the plans to end the friary's existence. Shortly after we find him as parish priest at the nearby five-towered Church of Our Lady, which was probably an annex-church to the main Kalundborg parish church, Saint Olaf (now disappeared).

As Lutheran pastor, Melchior Jensen decided to make it possible for the peasants who lived on the peninsula of Røsnæs to avoid the long Sunday trek to the town of Kalundborg and his Church of Saint Olaf. He collected money to build a church at Raklev, about three kilometres from Kalundborg, which was completed by 1547. Raklev Church is the first one built in Denmark after the Reformation, and its architecture as a hall church reveals a new emphasis on preaching. Sound would not disappear into side chapels, which were now superfluous, for the new faith had no room for saints and their altars.

After Melchior Jensen's death in 1555 he was succeeded as pastor at Raklev by his son, Jesper Melchiorson, who wrote an epitaph on his father's gravestone, mentioning his wife, whom he had lost to illness, as well as his building of the church. But there is no hint here that Melchior Jensen once had been a Franciscan brother. The son also composed a poem to honour his father, and its text was inscribed on the beams around the church: the writing came to light when the church was restored in 1973.

Melchior Jensen can be seen as a figure uniting the Middle Ages and the Reformation. In the last medieval centuries there was a sincere and prolong-

ed effort to save the unity of the Christian Church, and at the same time the Franciscan Order tried to maintain its unity, in spite of different interpretations about the practice of poverty in the Order. Kalundborg's Friary was subjected to the reform and joined the Observant movement as late as 1517, only a few years before the Protestant Reformation. We know nothing about Melchior Jensen's own thoughts concerning the transition to the Observance, which required that the friary sold many of its properties. But his eagerness to join the Lutheran reform indicates that he found the new faith to be in accord with his own conception of the Gospel.

It is likely that Melchior Jensen became an effective and sympathetic preacher precisely because he had been trained as a good Franciscan. The medieval faith and its Protestant successor were both concerned with bringing the Gospel to as many people as possible. Melchior Jensen worked closely with the first Lutheran bishop of Zealand, Peder Palladius. In building Raklev Church he made more accessible the Gospel texts on which he had preached as a Franciscan. In Melchior Jensen and his son Jesper we find a bridge from the medieval to the modern world of Northern Europe.

Lisbeth Pedersen

A walk in the past – 6,000 years of Kalundborg's history

This article invites you on a walking tour of Kalundborg's monuments and landscape features. Together with Kalundborg Museum's collections and findings, these provide a window into the

town's history over the past 6,000 years (see the legend to figure 8 below). Some of the locations reflect decisive breaks and changes in the lives of the inhabitants. Others represent long, typical courses of history. The article shows not only how museum collections built up over a 100-year period can help illustrate a region's cultural heritage, but also how routine museum work can help facilitate qualified management of the physical environment while concomitantly posing questions so that future research can provide new knowledge about a town's cultural heritage.

The walking tour begins at Klostertorvet, a town square on the threshold of medieval Kalundborg. Flint tools from soil layers deep below the square reveal that humans inhabited the area between 4000 and 2500 BC. Above the settlement layers lie the ruins of the town's Franciscan friary. Brown stones laid in the granite paving indicate the site of the friary church from 1239 to 1532. The other wings of the friary are hidden in the ground beneath buildings, gardens and roads. In 1532, during the Reformation struggles in Denmark, the castle bailiff expelled the Franciscan friars and other inhabitants of the friary. The last abbot, Melchior Jensen, took heed of the new religious tide and power structure and became the town's first Lutheran pastor. In this capacity he built Raklev Church, located a few kilometres north of Kalundborg. It stands today as a monument uniting the principles of Lutheran gospel with the inheritance of his Franciscan schooling (see the article by Brian McGuire in this volume).

The crown thereafter confiscated the friary's estate for use as the castle farm. Large-scale far-

ming characterised the area during the following four centuries. The long, yellow main building dating from the mid 18th century reflects this epoch. The associated stone-built stables were demolished in 1949. New developments and infrastructure subsequently erased what had been a characteristic feature on the map of Kalundborg, where large distinctive farm buildings separated the “Lower Town” with its commercial districts from medieval Kalundborg with its two castles.

Medieval Kalundborg was one of the most strongly fortified towns in Denmark in the 14th and 15th centuries, but was devastated by the Swedes during the 1658-60 war. Hedges, gravel paths and the remains of walls just south of Klostertorvet mark the contours of the castle extension undertaken by the crown in the early 16th century. The sturdy boulder foundations at the site are the remains of the tower nicknamed Folen, which once held the state archives and royal regalia. From here the walking tour moves west to the remnants of the town wall and tower foundations along the edge of the promontory on which the medieval town was located (see also the article by Vivian Etting in this volume).

Traces of the oldest castle can be seen on the western tip of the promontory adjacent to a small natural harbour in Kalundborg Fjord. The castle was founded around 1170 by Esbern Snare, a warlord loyal to the crown. In the early 13th century it was extended by his daughter Ingeborg and son-in-law Peder Strangesen. There is much to indicate that they are also responsible for construction of Kalundborg’s special five-towered church (see also the articles by Lars Meldgaard Sass Jensen

and Else Roesdahl and by Hugo Johannsen in this volume).

Kalundborg Museum was established in 1910 in Lindegården, a large former farmstead/merchant’s house located immediately between the town’s unique church and its first castle. The present six-wing complex of buildings was started in the 16th century and completed in the mid 18th century. The museum has built up rich collections over the past 100 years, thereby establishing a valuable window into the cultural history of Western Zealand.

Figure 8, page 253. Historical locations mentioned in the article. 1) Klostertorvet, with traces of Stone Age settlements, the Franciscan friary and castle farms (4000 BC – AD 1949). 2) Ruins of the western castle (ca 1170). 3) The five-towered Church of Our Lady (early 13th century). 4) Foundation of a flanking tower in the town wall. 5 + 6) Stone Age coastal slopes (ca 4000 BC). 7) Town wall (14th century). 8) Town wall marked out in the pavement at No. 3 J. Hagemann-Petersens Alle (14th century). 9) Gravel paths and hedges marking the contours of the castle extension (early 16th century). 10) Location of Kalundborg Castle (ca 1300-1660). 11) Reclaimed Lake Munkesø, a wetland that protected the medieval castle and town fortifications. 12) The natural medieval harbour Hærving, now called Houget. 13) Medieval access road to the town, Kalundborg Castle and the western castle indicated by a broken red line. Approximate course of the moats indicated by blue lines. Kalundborg Museum, which celebrated its centenary in 2010, is indicated by a red flag (aerial photograph from around 1936).

Om forfatterne

Leif Sestoft

Leif Sestoft (f. 1938), cand.med. (Københavns Universitet, 1965), dr.med. Overlæge, speciallæge. Omfattende videnskabelig produktion inden for biokemi, fysiologi og endokrinologi og har desuden skrevet talrige kulturhistoriske og litterære værker herunder om Kalundborgs historie og topografi.

Minna Kragelund

Minna Kragelund (f. 1942), faglærer i håndarbejde, journalist, mag.art., ph.d. Lektor i materiel kultur og dannelse på Danmarks Pædagogiske Universitet, seniorforsker ved Holbæk Museum, fagkonsulent, forfatter til talrige bøger, artikler m.m.

Rikke Steenholt Olesen

Rikke Steenholt Olesen (f. 1974), cand.mag., ph.d., lektor i navneforskning på Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet. Har publiceret faglige og populærvidenskabelige artikler om danske stednavne.

Lars Jørgensen

Lars Jørgensen (f. 1955), ph.d. og mag.art. i forhistorisk arkæologi (Københavns Universitet). Forskningsprofessor ved Nationalmuseet, Danmarks Oldtid. Har stået for opbygning af flere store udstillinger og udgivet talrige videnskabelige og populærvidenskabelige bøger og artikler. Medlem af flere arkæologiske råd samt videnskabelige selskaber.

Else Roesdahl

Else Roesdahl (f. 1942), cand.art. i historie og nordisk arkæologi (Københavns Universitet, 1969). Ansat på Aarhus Universitet i 1970, fra 1971 ved det nyoprettede fag middelalderarkæologi, fra 1996 som professor. Æresdoktor ved Trinity College Dublin og University of York. Har skrevet og redigeret adskillige bøger om vikingetid og middelalder.

Lars Meldgaard Sass Jensen

Lars Meldgaard Sass Jensen (f. 1985), cand.mag. i middelalder- og renæssancearkæologi (Aarhus Universitet). Ph.d.-stipendiat ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. Har arbejdet med borgforskning gennem mange år og deltaget i udgravninger på bl.a. Vordingborg Slot, Silkeborg Slot og Nørre Vosborg.

Hugo Johannsen

Hugo Johannsen (f. 1942), mag.art. i kunsthistorie (Aarhus Universitet, 1970). Fra 1970 til 2012 redaktør ved Nationalmuseets bogværk Danmarks Kirker. Har tillige bidraget med en række kirkeskrivelser, fortrinsvis af bygninger, bl.a. i Vestsjælland (Holbæk Amt) herunder adskillige værker om Vor Frue Kirke i Kalundborg. Bibliografi findes i festskriftet *Masters, Meanings & Models*, Nationalmuseet, 2010.

Vivian Etting

Vivian Etting (f. 1957), cand.mag. i historie og kunsthistorie (Københavns Universitet, 1983). Museumsinspektør på Nationalmuseet ved Danmarks Middelalder og Renæssance. Har skrevet adskillige bøger og artikler om borge og politiske forhold i 1300- og 1400-tallet.

Brian Patrick McGuire

Brian Patrick McGuire (f. 1946), dr.phil. (University of Oxford, 1971). Lektor (Københavns Universitet, 1975-1996), professor i historie (Roskilde Universitet, 1996-2012). Forfatter til adskillige bøger om middelalderemner, både på dansk og engelsk.

Lisbeth Pedersen

Lisbeth Pedersen (f. 1953), mag.art. i forhistorisk arkæologi (Københavns Universitet, 1981). Fra 1981 til 1984 kulturhistorisk informationsmedarbejder og konsulent hhv. Bornholms Erhvervsråd og Fredningsstyrelsen, fra 1984 til 2010 museumsleder og museumsinspektør, Kalundborg Museum, fra 2011 kulturhistorisk konsulent. Redaktør af og bidrager til flere fagbøger og talrige populærvidenskabelige skrifter.